

Pikó Bettina

Tudós szerepek és megnyilvánulások a rendszerváltás után – Korlátok és lehetőségek¹

BEVEZETÉS

Jelen írás tárgya a rendszerváltozást követően megváltozott társadalomtudósi identitásról szóló vitához illeszkedik (HORVÁTH 2003). E vita során a hazai tudományos élet egyik kiemelt problémája kerül nagyító alá, amely a társadalomtudományok válságjelenségeinek „racionalizált átvilágítását” (például finanszírozás, strukturális átalakítások)² követően egyfajta „mélylélektani elemzés” segítségével próbálta meg felszínre hozni azokat a mélyebb összefüggéseket, amikre a statisztikai adatok kevésbé alkalmasak.

Miközben a vitaindító tanulmányt olvastam, lefelől is saját „tudós szerepemmel” kellett szembesülnöm. Ez több okból is nehézséget okozott, s a témához kapcsolódó véleményem részletes kifejtése előtt ezeket mindenképpen meg kell osztanom az olvasóval. Arra a pályára ugyanis, amelyet ma már nevezhetünk akár társadalomtudósi szerepkörnek is, hiszen a kutatási területem mindenképpen illeszkedik a társadalomkutatás diszciplináris határaihoz, eléggé rendhagyó úton, a természettudomány területéről kerültem. Ez azonban egyrészt egyfajta speciális látásmódot jelent kutatói tevékenységem során, másrészt pedig nagyobb összehasonlítási alapot nyújt a természettudományos és a társadalomtudományos paradigmák által behatárolt tudományterületek sajátosságainak megértéséhez és tudománypolitikai helyzetének elemzéséhez. Ez az összehasonlítási alap azért igen lényeges, mert – a társadalomtudományoktól eltérően – a természettudományok nemzetközi kapcsolódásában és ennek következtében elismertségében nem okozott szinte helyrehozhatatlan törést a szocialista tudományszervezés.

Speciális helyzetben vagyok még két másik ok miatt is. Az egyik, hogy kutatási területem – a magatartástudomány (magatartáskutatás, egészségpszichológia és egészségpszichológia) – olyan interdiszciplináris terület, amelynek hazai (el)ismertsége még igen alacsony, valójában a természet- és társadalomtudományi paradigmák határvonalán helyezkedik el, megnehezítve ezzel a kapcsolódási pontok kialakulását.³ A másik ok pedig, hogy a rendszerváltás előtti kutatói szerepekről, tudományos életről nincs saját élményem, lévén hogy kutatómunkámat szinte a rendszerváltással egy időben kezdtem el. Az átalakuló társadalomtudományi szerepköröket, a megnyilvánulási lehetőségek metamorfózisát azonban már nyomon követhettem, s emiatt sze-

¹ A tanulmány alapja a „Társadalomtudományok Magyarországon 1990–2000” kutatási program keretében 2002. április 3-án elhangzott előadás.

² Ezekről a megközelítésekről szólnak a következő tanulmányok: ZSINKA 2003; FÁBRI 2003.

³ A paradigmák eltérő látásmódjához lásd KÜHN 1970, a medicina integratív szerepköréről, azaz a társadalomtudományos és természettudományos paradigmák találkozási pontjairól és ennek hazai hagyományairól lásd PIKÓ 1999; PIKÓ–KOPP 2002.

rencsésnek is érzem magam, mert mindent egybevetve a rendszerváltozás – egyfajta „pseudokísérlet” lévén – olyan vissza nem térő tudományos perspektívát kínál társadalom- és magatartáskutatói szempontból, amely minden társadalomtudós álma. A lehetőség tehát már több mint egy évtizede adott, hogy valóságos „kutatói paradicsom” alakuljon itt ki, s a társadalomtudósok végre olyan témákkal foglalkozzanak, amelyekben lényegesen nagyobb kompetenciával rendelkeznek, mint nyugati társaik. Végre eljött annak a lehetősége, hogy „társadalomtudományi nagyhatalom” legyünk. S bár a lehetőségek adóttak, a feltételek már kevésbé. Ezen a ponton természetesen nem tekinthetünk el az infrastrukturális hátrányoktól sem, amelyek azonban a XXI. század elején korántsem olyan mértékűek, mint például a természettudományok esetében. Az internet elérhetősége megsokszorozza a legfrissebb szakirodalomhoz való hozzájutás lehetőségét, az elektronikus levelezés elősegíti a nemzetközi kutatócsoportok kialakulását, a nemzetközi szintéren való eligazodást és bizonyítást. A „társadalomtudományi nagyhatalom” kialakulása azonban – legalábbis nemzetközi szinten – egyelőre elmaradt. Lassan pedig kifutunk az időből, az „ifjúság hamvas báját” elvesztő kelet-európai demokráciák kuriózumjellege megszűnik, s a rendszerváltó társadalom retrospektív elemzése már nem hordozza magában a frissesség csáberejét.

Az infrastrukturális és egyéb korlátokon túl én elsősorban a mentalitás- és attitűdbeli változásokról – azaz a társadalomtudósi identitás formálódásáról – szeretnék beszélni, amelyek hozzájárultak a társadalomtudományok hazai helyzetének átalakulásához.

AZ ÉRTELMISÉGI „OSZTÁLY” SZÉTDARABOLÓDÁSA A RENDSZERVÁLTOZÁS UTÁN

A Konrád–Szelényi szerzőpáros által írt híres-hírhedt munkában az államszocializmus kritikai megközelítésének egyik központi eleme az értelmiség osztállyá válása volt (KONRÁD–SZELÉNYI 1989). Bár szociológiai szempontból az osztály elnevezés vitatható, mégis rendkívül találó olyan értelemben, hogy rámutat az értelmiség sajátos funkciójára – vagy nevezhetjük inkább misszióknak is –, amely csupán a szocializmusban vált strukturális alkotóelemmé, a polgári demokráciákban nem. Az értelmiség sajátos szerepköre – éppen a társadalomhoz való sajátos, kettős viszonyulása folytán – a társadalomtudósi érdekek polarizálódásához vezetett, s mindez „kvázi-egységes” társadalomtudományi platformot alakított ki.⁴ A tudomány és a nyilvánosság közötti híd szerepére csak a társadalomtudományos képzettséggel rendelkező értelmiségi vállalkozhatott, s így vált „megmondóemberré”, sokszor akarva-akaratlanul is felvállalva ezt a szakértelmiségihez nem is mindig méltó, hálátlan, politikailag pedig olykor egyenesen veszélyessé váló szerepkört (lásd HORVÁTH 2003).

A rendszerváltozás kétségkívül mélyreható változásokat hozott az értelmiségi szerepkörökben, s míg a – Szelényiék által osztályként definiált – értelmiség összetartozásának kovásza a közös nyelv és missziótudat volt, a rendszerváltozással az érdekek

⁴ Ehhez adekvát hivatkozási irodalom lehet Kuczsi Tibor elemzése az értelmiségi köznyelvnek a hivatalos értelmezés ellendiskurzusává válásáról, amely lényegében a rendszerváltozás előtti értelmiségi lét mintegy híd szerepét betöltő funkciójának egyenes következménye (Kuczsi 1992). Természetesen az egység csak látszólagos volt, s igazából ezt az illúziót az érdekhasonlóságok tartották fenn, semmiképpen sem a szakmai koherencia. Így történhetett, hogy a rendszerváltozás után – az érdekezonságok megszűnése után – a társadalomtudósi szerep széttöredezését a szakmai koherencia tényleges hiánya csak elősegítette.

polarizálódni kezdtek. Az értelmiség mint társadalmi csoport szétdarabolódott, nemcsak társadalmi-gazdasági helyzete, aspirációi, hanem világnézeti beállítódása és egymástól igencsak eltérő érdekviszonyai miatt is. K. Horváth Zsolt négy társadalomtudósi szerepkört vázolt fel: a politikai, a közéleti, a gazdasági/vállalkozói, illetve a tudományos szerepvállalást (HORVÁTH 2003). Hozzá kell tenni, hogy bár e szerepek körvonalai a társadalmi-politikai változásokkal valóban kezdtek kikristályosodni és saját karakterükkel elkülönülni, e differenciálódás a nyugati szerepmodellekhez képest – éppen a sajátos „értelmiségi örökség” következtében – még egyáltalán nem teljes. Gondolok itt elsősorban a tudományos szerepvállalásra, amely nem különül el olyan mértékben a többitől, mint például egy amerikai professzor esetében, akinek tudományos hatóköre jobban behatárolt, és ezen kívül eső egyéb szerepvállalása leginkább azokra a lehetőségekre korlátozódik, amelyek a tudományos karrierjét közvetlenül segítik.

Ha most ezeket a szerepköröket a hazai viszonylatban a társadalmi identitás szempontjából elemezzük, az első három esetében többé-kevésbé sikeres átalakulási folyamatról beszélhetünk, amelyek az identitásválság jeleit nem vagy csak alig viselik magukon. Én még a „politika mint hivatás” felvállalását is szerves folyamatnak tartom, hozzátevé, hogy itt már egy teljesen másfajta – nem társadalomtudósi – szerepkőről van szó. Való igaz, hogy a rendszerváltás idején értelmiségiek, társadalomtudósok vállaltak politikusi, illetve politikai tanácsadói szerepkört, ők azonban mára elveszítették társadalomtudósi identitásukat, hiszen a politikusi szerepkörrel kellett azonosulniuk. Ez szükségszerű és kívánatos folyamat, hiszen másfajta szemléletet kíván a tudósi, és megint mást a politikusi feladatkör. A negyedik, a tudományos szerepvállalás azonban devalválódott, s a társadalomtudományok pozícióvesztése hozzájárul ahhoz a sajnálatos válsághoz, amely a lehetőségek elodázásához vezet. Ez utóbbi tűnik tehát a leginkább megkérdőjelezhető társadalomtudósi szerepkörnek a rendszerváltás utáni Magyarországon.

A TUDOMÁNYOS SZEREPKÖR VÁLSÁGJELENSÉGEI: DIAGNÓZIS

Tagadhatatlan, hogy a hazai társadalomtudomány nagy utat tett meg, a lehetőségek mellett azonban folyamatosan korlátokkal kerül szembe, ha másféllel is, mint korábban.

A rendszerváltás előtti időben – amint arra Farkas János összefoglaló tanulmánya rámutat – a politikai-ideológiai korlátok voltak a döntőek:

„Az államszocializmus korszakában a társadalomtudományok erős ideológiai-politikai nyomás alatt álltak. Ez megnyilvánult a kutatási irányok és témák kiválasztásában, a támogatás mértékében, a publikálás lehetőségeiben, a személyi ügyek kezelésében. Ugyanakkor a társadalomtudományok szabadulni kívántak a »politika szolgárolója« szereptől, vagyis attól, hogy ideológiai eszközökkel legitimálják a politika rendszerét. A társadalomtudósok fokozatosan emancipálódtak a politikával szemben. Egyre nyitottabbá és pluralisztikusabbá váltak.” (FARKAS 2000, 22.)

Fokozatosan elindult tehát egy nyitási kísérlet, amely sok tekintetben sikeresnek mondható, hiszen bővültek például a nemzetközi kapcsolatok, és ha a progresszív gondolatok szabad áramlása nem is valósult meg maradéktalanul, a rendszerváltás előtti évtizedben egy sajátos köznyelvi dialógus keretében a társadalomtudósok megtalálták a nyilvánosság köreit.

A rendszerváltozással azonban ez a folyamat megakadt. Melyek voltak ennek legfontosabb elemei?

1. Az *értelmiség mint társadalmi csoport szétdarabolódása*, a társadalomtudósi szerepkörök pluralizálódása, a piaci viszonyok érvényesülése, illetve másfajta érdekviszonyok csábítása miatt a társadalomtudósok egy jelentős része a politikai, közéleti, illetve vállalkozói szerepek felé fordul, ami egyben elfordulást jelent a tudósi szerepkörtől.⁵ Bizonyos értelemben véve ugyanis a politikusi és társadalomtudósi identitás összeegyeztethetetlen, mert – bár az értékmentesség csak nehezen megvalósítható követelmény – a kutatónak mindenképpen az objektív elemzésre kell törekednie (vö. WEBER 1946).
2. Még a rendszerváltó értelmiségiből valódi társadalomtudósi szerepbe kerülők többsége sem tud maradéktalanul megelégedni a *szakértelmiségi, illetve szaktudósi szerepkörrel*, sokuknak hiányzik a missziótudat kiélése, s ezért keresik a lehetőségeket, hogy a „művelt értelmiségiként” definiált azonosságtudatuk megerősítésre leljen.⁶
3. Az *ún. új kelet-európai társadalomtudomány* – amely számos esetben igyekezett kihasználni a rendszerváltozás témájából adódó lehetőségeket – nemzetközi megítélése, fogadtatása nem volt maradéktalanul sikeres. Ezt leginkább azok tudják megítélni, akiknek már vannak közvetlen tapasztalataik a nemzetközi folyóiratokban történő publikálási procedúrával kapcsolatban. Rendkívül makacs előítéletekkel kell megküzdeni a kelet-európai társadalomtudósoknak, hiszen minden, a térségből érkező tanulmányt gyanakodva figyelnek, s csak abban az esetben fogadják el, ha az alkalmazott modellek, illetve módszerek alapvetően kapcsolódnak a nyugati trendekhez.
4. A *társadalomtudományok devalválódása* különösen azért érthető nehezen, mert éppen a társadalomtudósokból lett politikusoknak – elsősorban oktatáspolitikusoknak – kellett volna felismerni a rendszerváltozás társadalomtudományi elemzésének vissza nem térő alkalmát és társadalmi-politikai relevanciáját. A támogatás azonban sem anyagi, sem pedig menedzsment szinten nem valósult meg.
5. A társadalomtudósi, illetve *egyetemi oktatói-kutatói lét biztonsága* sokak számára továbbra is csak álom maradt, a gondtalan kutatást biztosító nyugodt háttér csak keveseknek adatott meg. E tekintetben a nyugati tudósok behozhatatlan előnnyel rendelkeznek: bár rengeteget kell dolgozniuk és teljesíteniük, kizárólag a munkájukra koncentrálhatnak, s nem kell másodállások vállalásához folyamodniuk megélhetésük érdekében. Emiatt sajnos a fiatal generációból sokan nem vállalják a kelet-európai kutatói lét kiszolgáltatottságát, vagy pedig külföldre mennek, mely utóbbi jelenség a természettudósok körében ma már tömegméreteket ölt. A társadalomtudósok közül viszont – s ez jelentős pozitívum – számos kiváló kutató marad itthon, éppen a kutatási terep nyújtotta előnyök miatt.

⁵ Ez persze nem jelent minden esetben az egyetemek világával való végleges és látványos szakítást, sőt vannak időszakok, amikor kifejezetten „presztízsnövelő” egyetemi kurzusokat tartani vagy a politikai karrier megszerzése után visszatérni az egyetemi katedrára. A valódi tudósi szerepkör azonban nem ennyit jelent, a „tudomány mint hivatás” másfajta karrierstruktúrára alapul.

⁶ Hadas Miklós igen szellemesen illusztrálja a „nyugati világ társadalomkutatói és a kelet-európai szociológusok közötti különbséget: míg az utóbbiak – a magyarok is – művelt értelmiségiként jól tájékozottak a világ dolgaiban, s a közvetlen szociológiai kutatómunkájuktól eltérő társadalomtudományi területekkel kapcsolatban is, az előbbieik érdeklődési köre nem igazán lép túl a saját kutatási témájukkal kapcsolatos szakkérdéseken (HADAS 1998, 21).

6. A társadalomtudományok szerepének devalválódása és a társadalomtudósi lét válságjelenségei szorosan összefüggnek az *elavult egyetemi struktúrák* konzerválásával. Világszerte reformfolyamatok zajlanak az egyetemek világában, de Lengyelországban, Észtországbban vagy Szlovákiában is pozitív irányban történtenek elmozdulások a teljesítményt motiváló – és a piaci szempontokat is figyelembe vevő – strukturális viszonyok meghonosítása érdekében. Az amerikai egyetemi rendszer – bár kétségtelenül nem lehet, és nem is kell minden elemét átültetni – számos szervezési módszere modellként szolgál a nyugat-európai egyetemek számára, mert rájöttek, hogy az egyetemek működtetése így mind tudományos, mind pedig gazdasági szempontból javítható. A hazai egyetemi integráció ezen az úton indította el a reformfolyamatot, a valódi, mélyreható strukturális változások azonban még nem valósultak meg. Tarthatatlan állapot, hogy az egyetemi előrejutási rendszer és a tényleges teljesítmény nem fedi egymást, a hierarchiában betöltött pozíciók és anyagi juttatások – amiből a szűkös erőforrások miatt sokan kimaradnak – „zéró összegű játszmák” alapján történnek kiosztásra, nem pedig előre rögzített szerződések szerint. Mindez kontraszelekciónhoz és szakmai féltékenységhez, nem pedig a kreatív energiák teljesítménnyé konvertálásához vezet.
7. A társadalomtudósi szerepkör hazai válságához és az új kutatási kérdésekre adott feleletek elmaradásához azonban számos *hibás kutatói attitűd* is jelentősen hozzájárult. Az egyik, hogy miközben keseregünk a kelet-európai kutatói-értelmiségi lét visszasságain és visszautasítjuk a nyugati társadalomtudósok előítéletektől csöpögő elzárkózását,⁷ mi magunk sem vagyunk képesek összefogásra, érdekeink egyeztetésére, de sok esetben még arra sem, hogy egymás munkáit megismerjük, sőt – alig merem leírni – elismerjük. A nyugati társadalomtudósok, különösen az amerikaiak között általános, hogy a hasonló kutatási területen dolgozók szoros kapcsolatban állnak egymással, megküldik egymásnak a frissen megjelent tanulmányaikat, gratulálnak egymásnak. A szakmai féltékenységet legyőzi a kutatói kíváncsiság és az érdeklődés, s bár természetesen ott is létezik egyfajta verseny a kutatók között, de – mivel az egyetemi rendszer nem a kizárásra épül – nem termeli ki a „vesztesek és győztesek” közötti ellentétek okozta feszültséget, amelyben a „másik győzelme az én vereségem”.

Hiányzik tehát a „tudomány mint hivatás” megvalósulásához szükséges pozitív kutatói attitűd, szakmai alázat és érdeklődés, és az a fajta párbeszéd, amely termékeny talajként szolgálna a folyamatos szakmai fejlődéshez. Talán a tudósképzés hazai szerkezeti sajátosságai, azaz a PhD-képzés több évtizedes hiánya – más tudománypolitikai jelenségek mellett – is oka lehet e szakmai szocializációs hibának? E képzés célja ugyanis nem csupán a szakma alapszabályainak megtanulása, a tudósképzés egyben a professzionizáció viselkedési normáinak és értékeinek átadására is alkalmas. Remélhetőleg a mai körülmények között, a külföldi ösztöndíjak lehetőségét is kiaknázva, a fiatal generáció ezt már hatékonyabban tudja elsajátítani.

⁷ Ennek részletes kifejtését lásd CSEPELI–ÖRKÉNY–SCHEPPELE 1998.

SZEGREGÁCIÓ VAGY ELSZIGETELŐDÉS?

Andorka Rudolf – életművéhez méltóan – optimistán viszonyult ehhez a kérdéskörhöz is, szerinte keresni kell a lehetőségeket a külföldi társadalomtudósokkal való együttműködéshez, és aktívabban kell részt venni a nemzetközi tudományos életben:

„Egyetlen rossz stratégia van, mégpedig az, ha elutasítjuk a külföldi társadalomtudósokkal való együttműködést.” (ANDORKA 1998, 52.)

Az előítéletek kétségtelenül léteznek a kelet-európai kutatókkal szemben, ezért bizonyítanunk kell rátermettségünket és kompetenciánkat. Ez nem éppen kellemes feladat, de el kell fogadnunk, hogy a múlt öröksége ilyen feladatokat is ránk rótt. Előnyeinket – tudniillik, hogy mi vagyunk hazai terepen – csak így tudjuk kihasználni. Ki értene jobban a társadalom szerkezeti átalakulásához vagy e folyamat társadalomlélektani aspektusához, mint az a kutató, aki benne él a változások sodrában?⁸

Nagyon fontosnak tartom a kutatói attitűdök és mentalitások további felmérését, hiszen a társadalomtudósi identitásokról alkotott képünk ma még meglehetősen hiányos. A mélyebb elemzés feltárhatja a problémák gyökerét, és talán hozzájárulhat a hazai társadalomtudományok helyzetének javításához. A gazdasági, mentalitásbeli és strukturális viszonyok együttes megváltozása lehet csak a garancia arra, hogy a hazai társadalomtudomány nemzetközi szinten is megérdemelt helyére kerüljön.

IRODALOM

- ANDORKA Rudolf 1998. A nemzetközi társadalomtudományos együttműködés előnyei. *Replika*, 33–34. 49–52.
- CSEPELI György – ÖRKÉNY Antal – SCHEPPELE, Kim Lane 1998. Kelet és Nyugat között. A kelet-európai társadalomtudomány szerzett immunhiányos betegségének tünetei. *Replika*, 33–34. 35–48.
- FÁBRI György 2003. Intézményrendszer és finanszírozás a társadalomtudományokban. *Világosság*, 7–8. 169–175.
- FARKAS János 2000. Társadalomtudományok és a rendszerváltás Magyarországon. *Társadalomkutatás*, 1–2. 22–30.
- HADAS Miklós 1998. Bartók, a természettudós. *Replika*, 33–34. 21–33.
- K. HORVÁTH Zsolt 2003. Az intellektuális vákuumtól a felemás professzionalizációig. *Világosság*, 1–2. 41–56.
- KONRÁD György – SZELÉNYI Iván 1989. *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat.
- KUCZI Tibor 1992. Szociológia, ideológia, közbeszéd. In Várnai György (szerk.): *Valóság '70*. Budapest: Scientia Humana.
- KUHN, T. S. 1970. *The structure of scientific revolution*. Chicago: University of Chicago Press.
- PIKÓ Bettina 1999. A társadalomtudományok illetékessége a biomedicina számára. *Valóság*, 12. 22–30.
- PIKÓ Bettina 2002. Socio-cultural Stress in Modern Societies and the Myth of Anxiety in Eastern Europe. *Administration and Policy in Mental Health*, 3. 275–280.
- PIKÓ Bettina – KOPP Mária 2002. Behavioral Medicine in Hungary: Past, Present and Future. *Behavioral Medicine*, 2. 72–78.
- WEBER, Max 1946. Science as a Vocation. In Gerth, H. – Wright Mills, C. (eds.): *From Max Weber: Essays in Sociology*. New York: Oxford University Press.
- ZSINKA László 2003. A magyar felsőoktatás az EU-csatlakozás folyamatában, különös tekintettel a társadalomtudományokra. *Világosság*, 1–2. 57–74.

⁸ A kelet-európai térség átmenetének társadalom-lélektanához lásd PIKÓ 2002.

